

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ

УДК 94(4)"1945":327(4+73)(092)

DOI: 10.24144/2078-1431.2025.1(34).7-20

Євгеній Бевзюк,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних студій
та суспільних комунікацій

Михайло Шелемба,

кандидат політичних наук, доцент
кафедри міжнародних студій
та суспільних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЯЛТИНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 р. І ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ПОВОЄННОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ялтинська конференція (4–11 лютого 1945 р.) стала черговим етапом історії «Великої трійки». Незважаючи на очевидні відмінності геополітичних інтересів та ідеологічну протилежність, протягом війни три великі країни — США, Великобританія і СРСР залишалися досить лояльними союзниками. Альянс трьох країн був вимушеним військовим союзом, націленим на розгром спільного ворога — нацистської Німеччини. Співпраця країн антигітлерівської коаліції під час війни була результатом об'єктивних обставин, а спільна перемога усунула загальну загрозу, але одночасно загострила протиріччя між союзниками. Сама конференція союзних держав заклала основи світового порядку, інституційна структура якого продовжує зберігатися. У центрі уваги статті — аналіз зіткнення інтересів США, СРСР та Великобританії у процесі вироблення фундаментальних принципів повоєнного світового устрою. У статті досліджено основні вузли протиріч у рамках протистояння універсалізму та політики сфер впливу, головні причини досягнення компромісу. Рішення конференції започаткували етап нової геополітичної епохи. Особливу увагу приділено оцінці історичної спадщини конференції.

Ключові слова: Ялтинська конференція, «ялтинська система», «велика трійка», геополітика, Кіссінджер, Рузвельт, Черчилль, Сталін, агресія, холодна війна, ООН, компроміс.

The Yalta Conference (February 4–11, 1945) became another stage in the history of the «Big Three». Despite the obvious differences in geopolitical interests and ideological opposition, during the war the three major countries — the USA, Great Britain and the USSR — remained quite loyal allies. The alliance of the three countries was a

forced military alliance aimed at defeating the common enemy — Nazi Germany. The cooperation of the countries of the anti-Hitler coalition during the war was the result of objective circumstances, and the joint victory eliminated the common threat, but at the same time exacerbated the contradictions between the allies. The conference of the allied powers itself laid the foundations of a world order, the institutional structure of which continues to be preserved. The focus of the article is on the analysis of the clash of interests of the USA, the USSR and Great Britain in the process of developing the fundamental principles of the post-war world order. The article examines the main nodes of contradictions within the framework of the confrontation between universalism and the policy of spheres of influence, the main reasons for reaching a compromise. The decisions of the conference initiated a new geopolitical era. Special attention is paid to the assessment of the historical heritage of the conference.

Keywords: Yalta Conference, «Yalta System», «Big Three», geopolitics, Kissinger, Roosevelt, Churchill, Stalin, aggression, Cold War, UN, compromise.

У 2025 році виповнюється 80 років від часу проведення Ялтинської конференції союзних держав, яка на десятиліття заклала основи світового порядку, а елементи її інституційної структури у вигляді ООН зберігаються й досі. На конференції у Ялті було вироблено основні принципи нового світового порядку, які сформувалися за результатами Другої світової війни. Рішення конференції започаткували етап нової геополітичної епохи. За вагомістю наслідків прийнятих рішень Ялта знаходиться в одному ряду з такими містами, як Мюнстер, де підбивали підсумки Тридцятирічної війни та закладали основи Вестфальської системи міжнародних відносин. Пізніше буде Відень, в якому було підбито підсумки європейських змін після французької революції та наполеонівських війн. Передостанньою подією перед Ялтою стала конференція у Парижі і Вашингтоні, коли після закінчення Першої світової війни створювали Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин. Початок повномасштабної агресії Росії проти України знову змушує політиків заговорити про необхідність обговорити та знайти нову парадигму світового порядку.

Назва «Ялта — 2» як символ формату майбутніх переговорів віднедавна часто трапляється у виступах і дослідженнях, демонструючи тенденцію до демонтажу існуючої системи міжнародних відносин. При цьому активно стали згадувати Кіссінджера та його застереження про те, що «Ялта з точки зору формування образу повоєнного світу стала символом ганьби» [1, с.369]. Схожу думку висловлював президент Франції Ф. Міттеран, заявляючи, що країни Східної Європи повинні бути інтегровані до структур Заходу, оскільки якщо вони й надалі будуть «поза НАТО і ЄС, то, на його думку, це може призвести до нового перерозподілу кордонів на континенті, а відповідно до другої Ялти» [2].

Безумовно, рішення Ялтинської конференції 1945 р. неоднозначні та прагматично сформовані на такій понятійній категорії міжнародних відносин, як інтерес. Але прагнення довільно інтерпретувати події минулого з вибіркоким акцентом лише на окремих з них не завжди відповідають витокам Ялти, оскільки кожен з етапів історичної еволюції системи

міжнародних відносин спирається на конкретні політичні реалії. Цікаво здійснити аналіз зіткнення інтересів членів «Великої трійки» у процесі прийняття рішення про повоєнний світовий устрій та визначення геополітичних наслідків прийнятих у Ялті рішень.

Незважаючи на очевидні відмінності геополітичних інтересів та ідеологічну протилежність, протягом війни три великі країни — США, Великобританія і СРСР залишалися досить лояльними союзниками. Альянс трьох країн був вимушеним військовим союзом, націленим на розгром спільного ворога — нацистської Німеччини. Співпраця країн антигітлерівської коаліції під час війни була результатом об'єктивних обставин, а спільна перемога усунула загальну загрозу, але одночасно загострила протиріччя між союзниками.

Президент Рузвельт, спираючись на економічну, фінансову та військову міць Америки, керувався принципом побудови світу у вигляді моделі вільних об'єднаних націй та прагнув закріпити лідерство США як головного світового арбітра. Позиція Черчилля була продиктована його інтересом зберегти Британію та протистояти нацизму. Втім, з огляду на повне несприйняття Черчиллем «більшовицької тиранії», його позицію слід вважати меркантильним розрахунком політика, сформованою на тлі філософії політичного реалізму. Її авторами були Н. Макіавеллі та Т. Гоббс. Пізніше в працях Кіссінджера «політичний реалізм» [3] стане основою сучасної теорії і практики міжнародних відносин. Таким чином, початок війни між Німеччиною та СРСР, на думку британського прем'єр-міністра, дозволяв отримати вигоду від взаємного знекровлення двох диктатур.

Загалом, на ранніх етапах війни ідеологія не носила відверто принципового характеру в прийнятті зовнішньополітичних рішень. Проте в ході війни ідеологія — політичні цілі, світоглядні переконання набувала дедалі більшого значення. Позиція та інтереси Сталіна визначалися ідеєю пролетарського інтернаціоналізму та принципами класової боротьби у всесвітньому масштабі.

Відомо, що британський прем'єр-міністр Черчилль завжди з настою ставився до сталінської зовнішньої політики. Тому на його пропозицію перед початком конференції у Ялті він з 30 січня по 3 лютого 1945 року зустрівся із президентом Рузвельтом на Мальті. Позиція Черчилля пояснювалася тим, що він мав власне бачення повоєнного устрою Європи, а присутність СРСР у Центральній Європі вважав геополітичною загрозою для демократії. Невипадково напередодні конференції Черчилль писав Рузвельту: «Конференція відбудеться у той час, коли союзники фактично не єдині, при цьому війна може стати причиною нового конфлікту між країнами «Великої трійки» [4].

На Мальті Черчилль на нараді з Рузвельтом висунув план «середземноморської стратегії», вимагаючи наступу союзних військ з Італії в Австрію [4]. У політичному плані цей план мав на меті «окупацію якнайбільшої частини Австрії», щоб не допустити просування у Західну Європу Червоної армії і наступного поширення комуністичної ідеології. Позиція Рузвельта полягала у маневруванні між Черчиллем і Сталіним. Для США важливим

було залучити СРСР у війну з Японією. Рузвельт, попри свій демократичний ідеалізм, потребував допомоги СРСР у війні з Японією. Загалом, незважаючи на певні розбіжності із Рузвельтом на Мальтійській нараді, Черчиллю вдалося домовитися із президентом США про необхідність геополітично стримувати просування Червоної армії у Центральній Європі.

Системні протиріччя між союзницькими державами особливо чітко проявилися під час роботи Ялтинської конференції (04–11.02.1945). Делегацію США очолював президент Ф.Рузвельт, делегацію Великобританії — прем'єр-міністр Черчилль, Радянський Союз представляв генеральний секретар КПРС та голова уряду Й.Сталін.

Під час конференції досить часто виникали напружені спірні моменти. Заступник народного комісара закордонних справ І. М. Майський писав: «Рузвельт з великим дипломатичним мистецтвом виконував функції голови конференції» [5, с.598]. На конференції президент США вів тонку дипломатичну гру.

Головною розбіжністю між Рузвельтом і Черчиллем було ставлення американського президента до колоніалізму. Рузвельт був ненависником колоніалізму та критиком британської політики «безжалісного пригнічування та колонізації народів» [6, с.41]. Він усвідомлював той факт, що в майбутньому Великобританія спробує використати США для підтримки свого імперського іміджу.

Стратегія стосунків Рузвельта із Сталіним визначалася інтересом президента США закінчити війну із Японією на Далекому Сході та закріпити систему нового глобального регулювання міжнародних відносин.

На момент початку конференції факт перемоги над Німеччиною був лише питанням часу, війна вступила у завершальну стадію. Союзники знищували нацистські війська у Польщі та Померанії, Будапешті, Дрездені. Перспектива поразки Японії також не викликала особливих сумнівів. США контролювали майже весь Тихий океан. Союзники розуміли, що мають унікальний шанс розпорядитися історією Європи по-своєму, оскільки вперше Європа знаходилася в руках всього трьох держав — країн антигітлерівської коаліції.

«Велика трійка» провела вісім засідань. Порядок денний переважно концентрувався навколо вирішення таких головних проблем: насамперед необхідно було провести нові державні кордони на територіях, раніше окупованих Третім рейхом. Одночасно стояло завдання встановити неофіційні, але загальновизнані всіма сторонами лінії демаркації між сферами впливу союзників. При цьому союзники усвідомлювали, що після знищення нацизму союзницькі відносини між Заходом і СРСР вже не будуть тісними. Тому стояло завдання створити безпековий механізм, який гарантуватиме незмінність нових європейських кордонів.

На Ялтинській конференції Черчилль дотримувався тактики дипломатичного балансування між Рузвельтом і Сталіним. Так, у Ялті прем'єр-міністр запропонував свою схему майбутнього Німеччини. Він запропонував відділити від Німеччини її Пруську частину. Британський лідер стверджував: «Якщо Пруссія буде відділена від Німеччини, то остан-

ня не зможе знову розпочати війну» [7, с.60]. В той самий час доля єдиного німецького народу та його державність Черчилля не цікавили. Під час дискусії він задав союзникам риторичне запитання: «Майбутня доля Німеччини? А вона хоча би має майбутнє?» [7,с.58].

Після серії дискусій Рузвельт, Черчилль і Сталін практично дійшли до принципової згоди щодо нових кордонів у Європі. Реальна політична карта світу зазнала істотних територіально-політичних змін. Так, базове питання щодо зон окупації Німеччини попередньо було визначено ще до початку кримської конференції. Воно було зафіксовано у Протоколі Угоди між урядами СРСР, США та Сполученого Королівства про зони окупації Німеччини та про управління «Великим Берліном» від 12 вересня 1944 року [8]. В перспективі це рішення зумовило розкол Німеччини на дві частини, який проіснував фактично до 1990 року.

Держави антигітлерівської коаліції заявили, що їх «головною метою є знищення німецького мілітаризму, нацизму та створення таких гарантій, за якими Німеччина ніколи більше не буде в змозі порушити мир усього світу» [8]. Сторони домовилися про спільну політику примусової та беззастережної капітуляції Німеччини. Було прийнято рішення про окупацію Німеччини. Під час обговорення цього питання Рузвельт сказав, що не бачить «іншого виходу, крім розчленування Німеччини, але поки що я не маю відповіді, на скільки частин — на 6–7 або менше». Після дискусій відносно кількісного параметру «частин розчленування» остаточне вирішення цього питання було передано на уточнення ради міністрів закордонних справ. При цьому було додано, що «якщо Франція цього забажає», то вона також може отримати свою зону відповідальності на території Німеччини [7, с.49–50].

Далі у рішенні конференції було записано: «Німеччина ніколи більше не зможе порушувати мир». Для досягнення цього передбачалося обов'язково «роззброїти і розпустити всі німецькі збройні сили та назавжди знищити німецький генеральний штаб». Під контроль «Великої трійки» ставилася вся німецька промисловість, яка раніше використовувалася для військового виробництва. Наступний блок обмежень носив характер денацифікації: «Всі військові злочинці мають бути справедливо покарані; нацистська партія, нацистські закони, організації та установи мають бути заборонені; нацистський і мілітарний вплив має бути усунутий із громадських установ, культурного та економічного життя німецького народу». Далі у комюніке конференції підкреслювалося, що після перемоги над нацизмом і мілітаризмом німецький народ знову зможе посісти гідне місце у співтоваристві націй [9]. Як бачимо, лідери «Великої трійки» не ставили за мету остаточно виключити німецький народ із європейського політичного процесу.

В плані визначення обсягів репарації з Німеччини союзники поки не змогли досягти однастайності. Насамперед слід відмітити, що вимоги радянської делегації носили відвертий характер пограбування німецького народу. Сталін запропонував для обговорення такі цифри: «репарації означають вилучення 80% обладнання важкої промисловості Німеччини та 100% авіабудівних та спеціалізованих військових підприємств». Західні

союзники не підтримали ці пропозиції. Черчилль справедливо сказав, що цей підхід призведе до зубожіння німців та у майбутньому породить нову хвилю німецького реваншизму.

Позиція британського прем'єр-міністра відносно обсягів репарації була послідовною та достатньо зваженою. Він пропонував подумати про те, що буде із Німеччиною, якщо на неї повісити тягар репарацій: «Хто її буде годувати? І хто за це платитиме? Чи не вийде так, що союзникам доведеться покривати репарації із своєї кишені?» За результатами дискусії Черчилль підтримав ідею створення «репараційної комісії, яка б проводила свою роботу у секретному форматі» та прийняла остаточне рішення по репараціях [7, с.73]. Після тривалих дискусій із Сталіним було вирішено, що сума репарацій має становити 20 млрд доларів, а США та Великобританія відмовляться на користь СРСР 50 відсотками від всієї суми репарацій [7, с.72–72].

Питання майбутньої долі Польщі та її кордонів стало одним із найбільш дискусійних. Президент США Рузвельт зауважив, що «польське питання протягом п'яти століть було головним болем всього світу» [7, с.95–96]. За рішенням лідерів «Великої трійки» кордони Польщі суттєво змінювалися. Так, до початку Другої світової війни кордон Польщі проходив поряд із білоруським Мінськом. Також поляки володіли Віленським регіоном, який, на думку Сталіна, має увійти до складу Радянської Литви. Дискусійним було питання балтійського узбережжя — Померанії. Остання територіально входила до складу Німеччини. Проблемним аспектом у дискусії про майбутню Польщу стала її етнічна неоднорідність. Так, до 1939 року на сході державної території Польщі поляки були національною меншиною між українським і білоруським етносами. В той самий час частина територій на заході та півночі була населена поляками і перебувала під німецькою юрисдикцією.

Після тривалих дискусій СРСР отримав нові західні кордони із Польщею. Вони на сході проходили по «лінії Керзона», яка була ще встановлена у 1920 році. Фактично кордон відповідав лінії, визначеній таємним протоколом Молотова-Ріббентропа. Протокол був додатком до Договору про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною і у 1939 році зафіксував сепаратний розподіл Польщі між нацистською Німеччиною і СРСР.

Втім, питання польських кордонів все ж було другорядним. На порядку денному стояло питання польської незалежності. З цього приводу британський лідер сказав: «Польська держава — це справа честі Великобританії» [16]. Черчилль відмітив, що, за його даними, люблінський (промосковський) уряд представляє погляди лише третини поляків. Далі прем'єр-міністр сказав: «Така політична ситуація може призвести у майбутньому до кровопролиття» [14]. Радянський лідер був змушений погодитися із аргументацією прем'єр-міністра. Зрештою, було компромісно вирішено реорганізувати тимчасовий польський уряд на «широкій демократичній основі» і провести якнайшвидше вільні вибори.

Пізніше, вже на Потсдамській конференції, польське питання знову стане об'єктом нової дискусії. Під час розгляду польського питання Сталін

максимально зробив все для того, щоб Польща стала зоною впливу СРСР та пішла шляхом радянзації свої соціально-політичної системи. Американська та англійська делегації наполягали на якнайшвидшому проведенні в Польщі загальних виборів та наданні вільного доступу до Польщі представникам західних засобів масової інформації. Але під час обговорення польського питання до Потсдаму були запрошені представники промосковського тимчасового уряду народної єдності на чолі з Болеславом Берутом. Вони разом із радянською делегацією продавили рішення про розпуск польського уряду у вигнанні, чим фактично на багато років поховали шанс демократичного розвитку Польщі.

Незважаючи на рішення Ялтинської конференції про кордони Польщі, Черчилль все ж розпочав нову дискусію. Він розкритикував радянську пропозицію про західний кордон Польщі та висунув «теорію компенсації». На його думку, у Потсдамі польські політики прорадянського спрямування вимагали набагато більше територій, ніж віддавали на сході. Черчилль сказав: «Я вважаю, що поляки не мають права взяти собі цю частину Німеччини». Далі пояснив, що нові польські території багато століть були східнонімецьким сільськогосподарським районом. Черчилль пояснював, що необхідно забезпечити продовольством голодну Німеччину [7, с.133]. При цьому прем'єр-міністр прекрасно розумів, що перенесення кордонів Польщі на східнонімецькі землі також розширює радянську зону присутності у Центральній та Східній Європі. До кінця було прийнято угоду про встановлення західного кордону Польщі по лінії, що йде від Балтійського моря через Свінемюнде до Одера, включаючи Штеттін до складу Польщі, далі вгору за течією Одера до гирла Нейсе до річки Західна Нейсе [11, с.153–154]. Однак остаточне визначення західного кордону Польщі відбудеться лише через 45 років, у 1990 році, під час підписання Договору про остаточне врегулювання відносин із Німеччиною [12].

На конференції обговорювали і балканське питання — зокрема ситуацію в Югославії та Греції. Як відомо, ще у жовтні 1944 року Черчилль таємно домовився із Сталіним самостійно вирішувати майбутню політичну долю греків у рамках так званої Угоди про відсотки (проект домовленості розподілу сфер впливу у Європі) [1, с.398–399].

Надаючи оцінку політичному прагматизму Черчилля, Генрі Кіссінджер написав: «У британській політиці проглядалася частка зухвалого інтересу. Ніколи ще сфери впливу не визначалися у відсотках. Не існувало жодних критеріїв чи засобів контролю за дотриманням принципу пайового розподілу. Вплив завжди визначався присутністю суперницьких армій» [1, с.371–372]. Сталін прекрасно усвідомлював силу Радянської армії та свої геополітичні можливості. Він швидко погодився із Черчиллем розподілити зони впливу. За оцінкою Кіссінджера, Сталін вимагав «плати за свої перемоги в єдиній валюті, яку він сприймає всерйоз, у формі контролю над територіями» [1, с.384].

Відповідно до відсоткової домовленості, Греція на 90 % ставала зоною впливу Британії. Контроль за політичними процесами у Греції ставав справою демократичних сил цієї країни. З іншого боку, було визнано, що

владу в Югославії фактично отримує Народно-визвольна армія Югославії на чолі із комуністом І.Б.Тіто. Останньому було рекомендовано залучити до свого уряду представників «демократичних сил».

Проте Черчилль сподівався, що в майбутньому він зуміє протистояти процесу закріплення комуністичної ідеології у Східній Європі, шляхом формування фронту демократичних партій. Для цього він підтримав Рузвельта під час обговорення та прийняття Декларації про звільнену Європу. Цей документ приваблював прем'єр-міністра тим, що відкривав можливість «узгоджувати країнам «Великої трійки» свою політику щодо розв'язання демократичними методами політичних та економічних проблем країн які були звільнені, або їх політичний режим знаходиться у стані тимчасової нестабільності» [13]. Черчилль особливо підтримав формулювання, за яким: «Союзники зобов'язані створювати умови для встановлення демократичних форм правління через вільні вибори» [13]. Декларація була ухвалена. Однак вона так і залишалася декларативним документом, який не отримав практичну реалізацію. Одразу після закінчення Другої світової війни Сталін, спираючись на місцеві комуністичні рухи у Східній Європі, лише формально допустив до політичного процесу ліві політичні сили. Фактично Радянський Союз використав свою військову та політичну силу для забезпечення значного представництва комуністів у країнах Східної Європи.

Окремим документом було вирішено майбутню долю Далекого Сходу та війни із імператорською Японією. Фактично президент Рузвельт за рахунок Японії досяг із Сталіним геополітичного компромісу. В обмін на вступ СРСР у війну із Японією через 2–3 місяці після закінчення війни в Європі Радянський Союз отримував Південний Сахалін, японські Курильські острови. За Монголією визнавався статус незалежної держави. Радянській стороні також було обіцяно в оренду Порт-Артур та спільну експлуатацію Китайсько-Східної залізниці [7,с.253–255].

У Ялті було розпочато реалізацію ідеї формування нової Ліги Націй. Ще раніше на конференціях «Великої трійки» у Тегерані та на проміжних переговорах у Думбартон-Оксі було окреслено ідеологію ООН. Під час конференції було визначено, що при вирішенні кардинальних питань забезпечення миру ООН виходитиме з принципу однастайності голосування великих держав. Вони мали стати постійними членами Ради Безпеки та володіти правом блокувати рішення ООН (принцип вето). Саме у ялтинських документах було визначено дату «25 квітня 1945 року» [14] як дату початку Сан-Франциської конференції, яка фактично і прийняла Статут ООН.

Під час конференції було укладено також Угоду між союзними державами у справах військовополонених та цивільних осіб. Згідно з цією угодою країни-союзники брали на себе обов'язок репатріації військових, цивільних, переміщених, полонених на територію Радянського Союзу. Згодом, виконуючи домовленості за цією угодою, англійці та американці передали радянській стороні не лише радянських громадян, а також емігрантів та людей, які були не згодні із сталінським політичним режимом. За деякими оцінками, ця угода зачепила долю більш ніж 2,5 млн людей.

Остаточна геополітична крапка в Ялтинсько-потсдамській системі світового устрою не могла бути поставлена без дискусій навколо проток Босфор та Дарданелли. Протоки завжди були у фокусі уваги московської зовнішньої політики. Дискусія точилася навколо проблеми навігації внутрішніми водними шляхами в Європі та безперешкодного проходу через чорноморські протоки. Так, американська делегація запропонувала проект вільної та необмеженої навігації по всіх міжнародних внутрішніх водних шляхах. Ця пропозиція стосувалася насамперед придунайських країн, де було встановлено режим народної демократії. Радянська делегація вважала таку пропозицію черговою спробою Заходу втрутитися у внутрішні справи звільнених народів Європи і відмовилася розглядати цю пропозицію. Сталін черговий раз окреслив свій геополітичний інтерес у Східній Європі.

Британська делегація за підтримки американців висунула пропозицію про перегляд положень конвенції Монтре 1936 року. Метою пропозиції було зробити чорноморські протоки вільним водним шляхом для всього світу. Радянська делегація внесла свою пропозицію щодо Босфору та Дарданелли. Пропонувалося передати протоки під контроль СРСР і Туреччини. Більше того, Москва порушила питання про відкриття в чорноморських протоках своїх військових баз. У цій радянській пропозиції лідери США та Великобританії справедливо побачили загрозу всьому судноплавству у Чорному морі і загрозу суверенітету Туреччині.

Вже на момент завершення Ялтинської конференції на банкеті, який було проведено за сталінською традицією (банкет тривав чотири години, було виголошено 45 тостів), Сталін зауважив: легко зберігати союз під час війни, оскільки є спільний ворог, важче зберегти союз після війни, коли у союзників виявляться різні інтереси [15]. Спільна перемога у війні проти нацизму знаменувала тріумф союзницьких відносин між США, Великобританією та Радянським Союзом. Одночасно перемога окреслила початок кінця «Великої трійки» та відкрила нову сторінку протиріч. Загалом Ялтинська конференція керівників трьох держав мала історичне значення. Це була остання конференція доатомної доби. Вона заклала основи біполярного світу із поділом Європи на Схід і Захід. Рішенням конференції Східна Європа фактично опинилася у зоні впливу комуністичного Радянського Союзу. Такий світовий порядок зберігався більше сорока років.

Військовий союз Великобританії, США та СРСР був ситуативним геополітичним союзом, спрямованим на розгром спільного ворога — нацистської Німеччини. Яскравим прикладом ситуативного, тимчасового інтересу союзників може бути зміст жовтневого Меморандуму Черчилля про «Об'єднану Європу» (1942 рік). Документ став відомим лише через сім років від моменту його фактичного написання. Витяги з документа вперше було проголошено 5 вересня 1949 р. прем'єр-міністром Великобританії Г. Макмілланом у промові на Європейській асамблеї у Страсбурзі.

У меморандумі 1942 року Черчилль писав: «Я мушу визнати, що всі мої думки пов'язані головним чином із Європою, відновленням величчя Європи, колись сучасних націй та цивілізації. Було б страшною катастро-

фою для Європи, якби російське варварство поглинуло культуру та незалежність давніх держав Європи» [16]. Отже, британський прем'єр-міністр завжди критично ставився до сталінської Росії, а перспективу відродження Європи пов'язував із процесом створення європейської співдружності під політичним протекторатом англосаксів.

Вже у 1946 році Черчилль конкретизує цю ідею у виступі в Фултоні. У промові йшлося про зміну фашистського ворога на комуністичного та про «залізну завісу», що має пролягати через Європу, від Балтики до Адріатики. Необхідно визнати, що комунізм як ідеологія завжди був об'єктом критики Черчилля. Лише нацистська загроза спонукала британського прем'єр-міністра до тимчасового союзу із СРСР. Позитивним підсумком присутності Черчилля у Ялті стала його згода на створення ООН. Цим він фактично зафіксував присутність Великобританії у колі великих країн світу. Як написала у своїх спогадах донька Рузвельта, «присутні схвалили ідею надання членам «Великої трійки» права вето» [6, с.6].

На Потсдамській конференції у липні 1945 р. були досягнуті важливі рішення щодо повоєнного устрою Європи та світового порядку. На конференції вперше в історії зафіксовано фактор ядерного шантажу. Ще до закінчення конференції з'явилися ознаки майбутньої конфронтації між різними соціально-політичними системами — ліберально-демократичним світом та країнами, які потрапили у зону впливу радянської комуністичної ідеології. Черчилль, який брав участь у створенні світового порядку, заснованого на праві «вето» та боротьбі різних політичних систем, розумів слабкість та нестабільність такої світової системи. Як одного разу справедливо зауважив прем'єр-міністр Великобританії у листі Рузвельту, «після війни гігантів» розпочнеться «війна пігмеїв» [17]. Його твердження було далекоглядним. Гарячі війни біполярного періоду міжнародних відносин перемістилися на периферію — Азія, Африка. Страх Черчилля і коаліційних союзників перед можливістю відродження нацизму до кінця став причиною розчленування Німеччини на зони контролю. Фактично 45 років німецький народ жив у двох державах із різними політичними режимами.

Розкол Німеччини став прологом до розколу Європи. Вже в 1947 році США вперше у своїй історії взяли на себе зобов'язання щодо економічної та політичної підтримки Греції і Туреччини. Того ж року президент Трумен оголосив свою доктрину захисту «вільного світу» від комуністичної загрози та радянського проникнення до Східного Середземномор'я. Незабаром вона була доповнена економічним планом Маршалла, який був націлений на економічну допомогу країнам Західної Європи та зниження популярності в цих країнах комуністичних партій.

Зовнішньополітичні та економічні ініціативи — план Маршалла і доктрину Трумена Москва сприйняла вкрай негативно. Ініціативи Заходу Москвою розглядалися як загроза її життєвій безпеці та політичним інтересам. Ця обставина сприяла тому, що СРСР ще тісніше затиснув у лещата країни Східної Європи і остаточно перейшов до радикальної комуністичної стратегії. Кінцевим результатом сталінського уявлення про західні іні-

ціативи стала відмова від проєкту народних демократій, початок холодної війни і повномасштабне поширення комунізму на Східну Європу.

Великим парадоксом «холодної війни» став той факт, що вона виникла не з причини неминучості міжсистемного конфлікту між наддержавами — США і СРСР, а тому, що Москва помилково вважала, що можна створити сферу впливу у Східній Європі і при цьому мати добрі стосунки з Британією та США. При цьому практику протистояння двох систем — соціалістичної та капіталістичної і двох несумісних ідеологій — комуністичної та ліберальної до сих пір вважають майже єдиними причинами «холодної війни». Але американський дипломат, політолог та історик Дж. Кеннан, відомий як автор політики стримування радянської експансії у своїй «довгій телеграмі» традиційні геополітичні причини «холодної війни» доповнив цивілізаційною специфікою розвитку російського народу. Кеннан писав: «В основі невротичного сприйняття Кремлем світових подій лежить традиційне та інстинктивне російське почуття невпевненості у власній безпеці. Спочатку це була невпевненість мирного, землеробського народу, який намагається вижити на відкритих рівнинних просторах у безпосередній близькості від войовничих кочових племен. На це, у міру того, як Росія вступала в контакт з економічно передовим Заходом, став накладатися страх перед більш компетентними, могутнішими, високоорганізованими спільнотами. Такий вид невпевненості у своїй безпеці радше характерний не для російського народу, а для російської влади; бо остання не могли не відчувати, що її правління, архаїчне за формою, хитке та штучне у своєму психологічному обґрунтуванні, не здатне витримати порівняння з політичними системами західних країн. Тому вони завжди боялися іноземного проникнення» [1, с.403].

Масштабні військові дії та закінчення світової війни мали важливі геополітичні наслідки. Головна зміна полягала у трансформації системи міжнародних відносин із мультиполярної до біполярної. У світі відбувся перерозподіл сил та сфер впливу. З-поміж колишніх шести великих держав (Великобританія, Німеччина, США, СРСР, Франція та Японія) три перебували у стані повної руїни, а колоніальні ресурси Великобританії були радикально підірвані. Тільки США та Радянський Союз у 1945 р. вийшли з війни відносно потужними та боєздатними.

Розгром німецького нацизму забезпечив ліквідацію найбільш небезпечного вогнища нестабільності в Європі та заклав основи для франко-німецького примирення та подальшого повороту західноєвропейських держав до взаємної співпраці та інтеграції. У 1951 році було підписано Паризький договір про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі [18]. Руйнування нацистського рейху у перспективі дозволили Європі просунутися на шляху до створення низки національних держав.

У той самий час процес самовизначення націй та народів із закінченням Другої світової війни не тільки не завершився, а й отримав новий стимул. Насамперед цей стимул реалізувався на периферійній частині світової системи — у країнах Азії, зоні Британської, Французької та Голландської колоніальних імперій, які почали активно розпадатися.

Це сталося як результат поразки метрополій у війні, або їх сильного послаблення. Утворилася маса нових незалежних держав, які в рамках біполярної системи сформували третій міні-поліос політичних сил — рух неприєднання.

У Східній Європі в зоні радянського політичного впливу процес самовизначення націй був заморожений. Продовжили існувати Чехословаччина, СФРЮ. Причиною такого стану став новий міжнародний порядок. Він став наслідком відносин, що склалися між Сполученими Штатами та їхніми європейськими союзниками, із Радянським Союзом. Останній зоною своїх інтересів визначав Східну Європу. В зоні своїх інтересів СРСР розпочав процес формування тоталітарних політичних режимів, панував авторитарно-бюрократичний метод керівництва, відбулося злиття партійних та державних органів.

У ході Другої світової війни поступово склалися основи для регулювання світової системи на міждержавній основі за умови обов'язкового врахування інтересів провідних держав світу.

Перемога заклала нормативні засади нового світового порядку. ООН стала механізмом міжнародних відносин. Статутом Організації Об'єднаних Націй сформовано навколо ООН систему універсальних міжнародних інституцій; створено всесвітній майданчик для постійного спілкування держав. Паралельно, у західній частині світу, під впливом США склалися глобальні механізми економічного регулювання. Бреттон-Вудська система (Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Генеральна угода з тарифів і торгівлі) та пов'язані з нею механізми були покликані спочатку допомогти економічному відновленню держав, а згодом стали основою для попередження економічних воєн між ними та засобом стабілізації міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Генрі Кіссінджер. Дипломатія. Пер. з англ. М. Гоцацюка, В. Горбатько. К.: Вид. група КМ-БУКС, 2018. 930 с.
2. Голос України. 1994. 18 січня. URL: https://www.golos.com.ua/edition_archive/1994-01
3. Henry Kissinger is dead at 100; Shaped the Nation's Cold War History. *The New-York Times*. 29.11.2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/11/29/us/henry-kissinger-dead.html>.
4. The Malta Conference: January 30–February 2, 1945. *Documents. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers*, Conferences at Malta and Yalta, 1945. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Malta>.
5. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата 1925–1945 гг. Москва, 1971. 672 с.
6. Рузвельт Эллиот. «Его глазами». Москва, 1947. 260 с.
7. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов: в 6-ти т./ М-во иностранных дел СССР; ред. редкол.: А. А. Громыко. Т. 4, Крымская конференция руково-

- дителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4–11 февр. 1956 г.). Москва: Политиздат 1979. 326 с.
8. Protocol on Zones of Occupation in Germany and Administration of the «Greater Berlin» Area, Approved by the European Advisory Commission, September 12, 1944. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/protocol_between_the_allies_on_the_occupation_zones_in_germany_london_12_september_1944-en-f6ad2306-576d-4705-a772-4e52945aabe9.html.
 9. The Yalta Conference Protocol of proceedings of crimea conference. *Lillian Goldman Law Library*. URL: <https://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp>.
 10. Churchill post Yalta. *The National Archives*. URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/cold-war-on-file/churchill-post-yalta>.
 11. Потсдамская конференция. Шестое заседание 22 июля 1945 г. *Международная жизнь*. 1966. № 3. С. 150–156.
 12. Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland 1990. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/resource/blob/243470/cf11046bd657eb2515e9930892f29ad3/vertragstextbgbldata.pdf>.
 13. Yalta Conference Agreement, Declaration of a Liberated Europe February 11, 1945. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/yalta-conference-agreement-declaration-liberated-europe>.
 14. The Yalta Conference, 1945. *Office of the Historian, Foreign Service Institu. United States Department of State* URL: <https://history.state.gov/milestones/1937-1945/yalta-conf>.
 15. Byrnes, James F. Speaking Frankly. New York: London, Harper & Brother, 1947. P. 44. URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.14033>.
 16. Churchill Winston, Russian Barbarism 21 October 1942. *International Churchill Society* URL: <https://winstonchurchill.org/resources/quotes/russian-barbarism>.
 17. Letter from W. Churchill to F. Roosevelt, March 16, 1945. *Correspondence between the chairman of the council of ministers of the ussr and the presidents of the usa and the prime ministers of great britain during the great patriotic war of 1941–1945* URL: <http://www.marx2mao.com/Stalin/WWIICv2wm.pdf>.
 18. Treaty establishing the European Coal and Steel Community, ECSC Treaty. 1951 European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0022>.

REFERENCES

1. Kissinger, H. (2018). *Dyplomatiia* [Diplomacy] (M. Hotsatsiuk & V. Horbatko, Trans.). KM-BUKS Publishing Group [in Ukrainian].
2. *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine]. (1994, January 18). Retrieved from https://www.google.com/search?q=https://www.golos.com.ua/edition_archive/1994-01 [in Ukrainian].
3. Henry Kissinger is dead at 100; shaped the nation's Cold War history. (2023, November 29). *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2023/11/29/us/henry-kissinger-dead.html> [in English].
4. U.S. Department of State, Office of the Historian. (n.d.). *The Malta Conference: January 30–February 2, 1945*. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, Conferences at Malta and Yalta, 1945. Retrieved from <https://history.state.gov/historical-documents/frus1945Malta> [in English].

5. Maiskii, I. M. (1971). *Vospominaniia sovetskogo diplomata 1925–1945 gg.* [Memoirs of a Soviet diplomat 1925–1945]. Nauka [in Russian].
6. Roosevelt, E. (1947). *Ego glazami* [As He Saw It]. Izdatel'stvo inostrannoi literatury [in Russian].
7. Gromyko, A. A. (Ed.). (1979). *Krymskaia konferentsiia rukovoditelei trekh soiuznykh derzhav — SSSR, SShA i Velikobritanii (4–11 fevr. 1945 g.)* [The Crimean conference of the leaders of the three allied powers — USSR, USA and Great Britain (February 4–11, 1945)] (Vol. 4). In *Sovetskii Soiuz na mezhdunarodnykh konferentsiakh perioda Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov* [The Soviet Union at international conferences during the Great Patriotic War 1941–1945: Collection of documents] (Vols. 1–6). Politizdat [in Russian].
8. European Advisory Commission. (1944, September 12). *Protocol on Zones of Occupation in Germany and Administration of the «Greater Berlin» Area*. CVCE.eu by University of Luxembourg. Retrieved from https://www.cvce.eu/en/obj/protocol_between_the_allies_on_the_occupation_zones_in_germany_london_12_september_1944-en-f6ad2306-576d-4705-a772-4e52945aabe9.html [in English].
9. *Protocol of proceedings of Crimea conference*. (1945, February 11). Lillian Goldman Law Library, Yale Law School. Retrieved from <https://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp> [in English].
10. The National Archives. (n.d.). *Churchill post Yalta*. Retrieved from Retrieved from <https://www.google.com/search?q=https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/cold-war-on-file/churchill-post-yalta> [in English].
11. Potsdamskaia konferentsiia. Shestoe zasedanie 22 iulia 1945 g. [Potsdam Conference. Sixth session July 22, 1945]. (1966). *Mezhdunarodnaia zhizn'* [International Affairs], (3), 150–156 [in Russian].
12. *Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland* [Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany]. (1990, September 12). Auswärtiges Amt. Retrieved from <https://www.google.com/search?q=https://www.auswaertiges-amt.de/resource/blob/243470/cf11046bd657eb2515e9930892f29ad3/vertragtextbgbldata.pdf> [in English].
13. *Yalta Conference Agreement, Declaration of a Liberated Europe*. (1945, February 11). Wilson Center Digital Archive. Retrieved from <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/yalta-conference-agreement-declaration-liberated-europe> [in English].
14. U.S. Department of State, Office of the Historian. (n.d.). *The Yalta Conference, 1945*. Milestones: 1937–1945. Retrieved from <https://history.state.gov/milestones/1937-1945/yalta-conf> [in English].
15. Byrnes, J. F. (1947). *Speaking frankly*. Harper & Brothers. Retrieved from <https://archive.org/details/dli.ernet.14033> [in English].
16. International Churchill Society. (n.d.). *Russian barbarism*. Quotes. Retrieved from <https://winstonchurchill.org/resources/quotes/russian-barbarism/>
17. Churchill, W. (1945, March 16). [Letter from W. Churchill to F. Roosevelt]. In *Correspondence between the chairman of the council of ministers of the USSR and the presidents of the USA and the prime ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941–1945* (Vol. 2). Marxists Internet Archive. Retrieved from <http://www.marx2mao.com/Stalin/WWIICv2wm.pdf> [in English].
18. European Union. (1951). *Treaty establishing the European Coal and Steel Community, ECSC Treaty*. EUR-Lex. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0022> [in English].